

Annotation

It reveals the essence apolitical and political position of the Ukrainian intelligents, that conducted educational activities in 1920.

Key words: intelligents, apolitical, the political, Ukrainization, education.

**Лариса Філоретова
(Кіровоград)**

ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКА ГРОМАДА

Розглядається утворення та діяльність громади м. Єлисаветграда, її місце та роль в загальногромадівському русі України.

Ключові слова: громади, культурно-просвітницький рух, культурно-просвітницька діяльність, національно-культурне відродження, інтелігенція, гурток.

У другій половині XIX – на початку XX ст. помітним явищем суспільного життя Наддніпрянщини стали українські громади – напівлегальні осередки демократично й патріотично орієнтованої частини літературної, мистецької, лікарської, військової інтелігенції та найбільш соціально активних і свідомих студентів й учнівської молоді. З-поміж невеликої кількості громад значне місце займає діяльність громади Єлисаветграда. Підтримуючи тісні зв'язки з громадівцями інших міст, Єлисаветградська громада об'єднала навколо себе провідних діячів українського національного і культурного відродження. Упродовж кількох десятиліть громадівці виступали типовими репрезентантами українського народолюбства, становлячи ядро вітчизняного руху.

Перші спроби дослідження громадівського руху в Україні були зроблені на початку XX ст. Варто відзначити серію праць О. Рябініна-Скляревського [1], в яких автор, зокрема, звертає увагу на характер діяльності Київської та Одеської громад, простежує особливості становлення громади в Єлисаветграді, відслідковує її зв'язки з громадівцями інших міст. У працях радянських дослідників громадівський рух розглядається лише в контексті загального національно-культурного життя України. М. Бернштейн характеризує український літературний процес другої половини XIX ст., простежує внесок громадівців у літературне життя України [2]. А. Волощенко розглядає діяльність українських громад як складову суспільно-політичного руху України другої половини XIX ст. [3]. Л. Корнійчук [4] та Г. Марахов [5] аналізують суспільно-політичний клімат в Україні, в умовах якого відбувалося зародження громадівського руху. Важливим джерелом є збірники свідчень і документів, упорядковані Р. Пилипчуком [6], І. Пільгуком [7], М. Кибальчичем [8], матеріали наукових конференцій, зокрема матеріали всеукраїнських конференцій з життя та творчості одного із засновників та найактивнішого діяча Єлисаветградської громади І.К. Карпенка-Карого (Тобілевича) [9].

Вагомим внеском у висвітленні проблем становлення та розвитку громадівського руху в Україні є дослідження сучасних істориків. Так, С. Світленко розглядає передумови виникнення громадівського руху, особливості ідеології діячів громад та характер їх діяльності [10]. Одними з найбільш повних досліджень історії громад є праці Марка Антоновича, онука активного діяча Київської Старої громади Володимира Антоновича [11], в яких він визначає хронологічні рамки існування громад, розкриває

діяльність Української Петербурзької громади, акцентуючи увагу на її внесок в національно-культурне життя Наддніпрянської України. М. Палієнко аналізує діяльність Київської громади, яка тривалий час була центром всього українського національного руху [12]. А. Катренко звертає увагу на те, що діяльність Одеської громади за своєю суттю була політичною, адже переважна більшість її членів прагнула здобути Україні національно-територіальну культурну автономію [13].

Зазначені дослідження в повній мірі відображають діяльність Київської, Одеської, Петербурзької, Харківської громад. Зовсім мало відомостей про Єлисаветградську громаду. Крім вже зазначених праць, варто відзначити дослідження того ж О. Рябініна-Скляревського [1, с. 112 – 113], який характеризує діяльність громади Єлисаветграда як невід'ємну складову громадівського руху України, робить висновок про те, що єлисаветградська громада еволюційно є продовжувачем, дітищем Київської Старої Громади. Не менш важливими є статті Н. Бракер, котра, досліджуючи постаті окремих діячів Єлисаветградської громади, аналізує умови діяльності громадівців, вказує причини і характер переслідувань та репресій [14]. Заслужують на увагу дослідження О. Чуднова [15], який розглядає взаємодію революційного та громадівського руху в Єлисаветграді у 80-х рр. XIX ст.

Важливою джерельною базою є документи, що стосуються членів Єлисаветградської громади та зберігаються в архівах та музейних фондах, зокрема в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Це дані жандармських допитів членів громадівського і народовольського руху в Єлисаветграді [16], лист про рішення гласного контролю над одним із засновників Єлисаветградської громади І.К. Тобілевичем [17]. Не менш цікавими є спогади членів Єлисаветградської громади, що містяться як в окремих щоденниках, мемуарах, так і в періодичних виданнях [6; 14; 18; 19].

У 60-х роках XIX ст. Єлисаветград був невеликим містом, що цілком було овіяне традиціями тих часів, коли він був майже військовою столицею Півдня України. Тільки 1861 р. він перейшов з-під військового відомства до цивільного. Освічені верстви суспільства склалися переважно з освітян та військових. Навчальних установ було дуже мало і найвищими з них були школи: повітова, духовна та юнкерська. Викладачами юнкерської школи були офіцери, що взагалі певний час були найосвіченішою молоддю в місті. Один із них – Микола Федорович Федоровський став першим громадським і культурним діячем в Єлисаветграді. Народився М.Ф. Федоровський у 1838 р. на Чернігівщині. Навчався в Полтавському кадетському корпусі, а потім у Тифліській стрілецькій школі й служив на Кавказі, де не раз брав участь у військових діях. Його особистість склалася переважно під впливом двох чинників: українства і гуманітарно-народницьких ідеалів 60-х років. Будучи переконаним, що треба нести освіту народові, Микола Федорович організує в місті «Товариство розповсюдження ремесел і грамотності» [1, с. 113]. Це товариство, власне, було українським гуртком, місцевим осередком товариства «Громада».

Невдовзі до товариства приєдналася уся інтелігенція міста, громадські діячі, представники вищих верств і багаті поміщики. 1867 р. був затверджений статут товариства. Воно складалося з 500 членів, мало установчі збори і раду старшин. Раз на рік відбувалися загальні збори товариства, на яких більшістю голосів розв'язувалися найважливіші питання. Комітет товариства, що складався з обмеженої кількості членів, збирався частіше, без спеціальних оголошень. Він обмірковував поточні справи, обирав

комісії, призначав учителів недільних шкіл, роздавав допомогу. Поряд з товариством було організовано артистичний гурток, керівником якого був Іван Карпович Тобілевич. Євгеній Чикаленко пише у своїх спогадах: «В Єлисаветграді при Громадському Клубі зорганізували брати Тобілевичі, на чолі з старшим братом К. Карим, аматорський театральний гурток, котрий давав регулярно по суботах українські вистави на користь незаможних учнів. Гурток цей запросив до себе за місячну платню знаменитого потім артиста Марка Кропивницького, що проживав у Єлисаветграді у власному будиночку і служив в гуртку за режисера, актора та директора, а разом з тим був і драматургом» [19, с. 4]. Іван Карпович активно співпрацював з Федоровським і протягом довгих років був дійсним членом двох гуртків. Крім того, діяло товариство «Червоного Хреста», яке теж було створено при товаристві «Розповсюдження грамотності і ремесел». Справам товариства І.К. Тобілевич віддав своє уміння та ініціативу організатора, сцені – артистичний і режисерський талант, писав статuti для товариства, звіти про діяльність комісій і спілок, вів бухгалтерські рахунки театрального гуртка.

Через деякий час Микола Федоровський купує невеличкий будинок, у якому створює 1867 р. першу професійну школу – ремісничо-граматичне училище. На думку Федоровського ця школа мала приймати учнів, що закінчили міські та сільські школи, й випускати не тільки добрих майстрів, а й викладачів ремесла для сільських шкіл. Згодом, коли в цьому приміщенні стає тісно, Микола Федорович починає зводити кам'яний будинок, який було добудовано вже у 90-х роках ХІХ ст. [1, с. 114]. Федоровський мешкав недалеко від школи і проводив в ній весь свій вільний час.

Він намагався розбудити в дітях національну самосвідомість і любов до України й усього українського. Дбав Федоровський і про українські співи. Якийсь час у школі учителькою співів була Марія Карпівна Тобілевич, а її брати належали до хору, який був при училищі. Федоровський у своїх спогадах запевняє, що відома п'єса Ніщинського «Вечорниці», яку було вперше показано 1875 р. в Єлисаветграді, була написана спеціально для цього хору. 1876 р. Федоровський переїхав до Києва на посаду вихователя кадетського корпусу, але не поривав зв'язку зі своєю школою і пильно стежив за діяльністю «Товариства розповсюдження ремесел і грамоти». Завдячуючи довгорічній діяльності товариства, крім ремісничої школи, було створено притулок для підкинутих дітей і притулок для старих. Товариство постійно піклувалося бідними учнями та їхніми родинами.

На основі громадської діяльності у другій половині 70-х років розгортається робота Єлисаветградської громади, до якої входили брати Тобілевичі, А. Грабенко, Олександр Волошин, який був тоді учителем, а потім секретарем Ананьївського земства, Микола Левицький, тоді висланий з московського університету студент, Аркадій Вержбицький, тоді учень реальної школи, а потім учитель на Катеринославщині, Михайло Васильєв, теж тоді учень реальної школи, а потім директор цукроварні Терещенка, Іван Стиранкевич. Згодом до гуртка примкнули М. Кропивницький та М. Садовський (коли вийшов з військової служби та проживав у свого брата Карпенко-Карого, підшукуючи собі роботу). Часом Садовський приходив зі своїм товаришем Дяченком, який як згадує Є. Чикаленко: «... зіграв ролю Юди-предателя» [19, с. 4]. 1880 р. до гуртка примкнув і сам Євген Чикаленко, а 1882 р. до Єлисаветграда приїхав старий член Київської Громади Олександр Русов і його дружина Софія Федорівна. Русов тоді займав посаду статистика в Херсонському земстві. Пізніше до гуртка приєдналися співробітники Русова Теофіл

Василевський та студент Іван Колодієв. Спочатку елісаветградські громадивці збиралися на квартирах у братів Тобілевичів поспівати українських пісень, пограти на музичних інструментах. «По суботах у К. Карого часом збирались гості, українці: інспектор духовного училища Лашенко та учителі: брати Стиранкевичі, Баришевський, Беззабава та члени бувшого аматорського гуртка, між ними і М. Кропивницький. Тоді Надія Карловна грала на роялі, Кропивницький – на басолі, а потім співали дуже гарно хором українських пісень...

Окрім великоруських корифеїв, знайомились ми потроху з Смайльсом, Робертом Оуеном, Джоном-Стюартом Міллем, Спенсером і іншими; читали дещо і з Шекспіра, Байрона, Шіллера, Гете, Гейне. Газет навіть зовсім не читали і політикою не цікавились. Після читання я брав скрипку, Іван Карпович втору, а Михайло Карпович віолончель (обох я їх вчив грати; у Івана Карповича пальці були мов дубові, і я йому пересовував їх по струнах) і грали пісні або козачка, а часом і мазурку. П. Тобілевич та Л. Жулинський витанцьовували до мокрої сорочки. Це були найкращі мазуристи межі чиновною молоддю», – згадує М. Садовський [6, с. 17]. У літні місяці члени громади збирали і записували народні пісні, приказки, прислів'я, етнографічний матеріал.

Значний внесок у поживлення роботи громадивців з другої половини 70-х років XIX ст. зробив лікар Опанас Іванович Михалевич. Ще за часів студентства починається зв'язок Михалевича з Київською Громадою, а 1873 р. він входив до її складу, під впливом якої з часом перейняв ідеї народників. В громаді Михалевич був найближчий до В.Б. Антоновича, О.О. Русова і Ф. Вовка. Знав Драгоманова і захоплювався його працями, поглядами. До глибокої старості Михалевич високо цінував у своїх спогадах Стару громаду, особливо Антоновича і Драгоманова. Народництво та близькість до Громади звернули на Михалевича увагу адміністрації, і після обшуків його було вислано з Києва. Обравши собі на життя Ніжин Чернігівської губернії, він довго там не затримався, бо його тягло в народ. Він дістав посаду земського лікаря в Полтавській губернії і влаштував там одне з перших лікарських відділень в с. Шишаках Миргородського повіту. З Полтавської губернії його було взято на військову службу під час російсько-турецької війни в Ніжин лікарем шпиталю. Після війни Михалевич повернувся до Києва, але не дістав дозволу залишитись в місті. Тому в громаді обговорювалося питання, куди йому їхати, і В. Антонович наполіг на Єлісаветграді, де на його думку були надто потрібні українські інтелігентні сили [14, с. 2]. З 1878 по 1885 рр. Михалевич проживає у Єлісаветграді, з перших кроків набувши в місті та околиці славу одного з найкращих і найпопулярніших лікарів. Популярність Опанаса Івановича була наслідком його надзвичайно співчутливого і безкорисливого ставлення до своїх пацієнтів, особливо з простого народу. Заробляючи значні гроші своєю практикою, він не тільки нічого не брав з бідних, а навіть сам давав їм ліки та допомагав грошми. Згадуючи своє перебування в Єлісаветграді, Софія Русова пише: «Жив у Єлісаветграді ще один видатний українець, лікар Михалевич, демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми. Довго його українська діяльність ховалася за його великою обережністю; місцева поліція шанувала його і як людину, і як найкращого лікаря в місті, і теж дивилися крізь пальці на його українські симпатії, на близькі стосунки з селянами околишніх сіл» [18, с. 90]. «Він був завжди спокійним, висловлював свої думки просто, коректно, ніколи не ганявся за тим, щоб прийнято було його пропозиції і дбав тільки про те, щоб з роботи вийшло діло, а не «шумування». Про політичні справи, про будь-які революційні заміри він ніколи не

говорив, про свої стосунки до старої київської Громади ніколи не згадував, і тільки познайомив нас з Ф. Вовком, що саме в той час перебрався за кордон», – згадує А.М. Грабенко [14, с. 2]. Почесним членом елисаветградського гуртка й великим авторитетом в галузі літературної праці і видавництва став відомий етнограф В.А. Менциц – великий приятель Михалевича.

Як уже відзначалось, одним із організаторів і ідейних керівників Єлисаветградської громади 60 – 80-х років XIX ст. був Іван Карпович Тобілевич, один із фундаторів українського театру. Акторське мистецтво в українському театрі наприкінці 70-х і особливо 80-х роках XIX ст. набирало рис суспільно-громадської функції, пов'язаної з піднесенням національної самосвідомості народу, з прагненням передових діячів культури до демократизації суспільних відносин в умовах царського режиму. Спочатку робота гуртка була невелика і майже не мала іншої прояви, крім українських спектаклів. Євгеній Чикаленко пише у своїх спогадах: «В Єлисаветграді тоді я на своїм віку вперше побачив українську виставу, яка зробила на мене вражіння на все життя: йшла п'єса «Назар Стодоля», і мені здається, що ліпшого Назара (К.Карий) та ліпшого Кичатого (Кропивницький) я вже ніколи потім не бачив; з того часу я не пропускав жодної вистави і бачив: «Сватання на Гончарівці», «Наталку-Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю, заведе в неволю» [19, с. 4].

Крім українських спектаклів, гуртківці почали ретельно працювати над поширенням української літератури і до цензури було зроблено багато перекладів з російської мови художніх творів та інших праць. У Тобілевичів продовжували збиратися члени гуртка, які розгорнули перекладацьку діяльність. Учитель Олександр Федорович Волошин отримав від Михалевича завдання перекласти «Сельский Авраам» Златовратського, «Подлиповцы» Решетникова, начерк з політичної економії за Чернишевським та виклад «Капіталу» за Іванюком. Іван Карпович, крім перекладів з Гліба Успенського, береться написати нарис політичної економії за Мілем. Одержують завдання і новоприбулі учасники гуртка – друзі Олександра Тарковського, що разом навчалися з ним у ремісничій школі [7, с. 75]. Завдяки піклуванню Тобілевича актори, які прибували до Єлисаветграда, знаходили громадську підтримку, а «Єлисаветградский вестник», який почав виходити з 1 липня 1876 р., містив матеріали про важливі громадські справи, набував значення мистецької трибуни, де друкувалися рецензії на концерти і вистави. Разом з тим Івану Тобілевичу було важко поєднувати службу з творчою працею.

До того ж, утиски властей щодо друкованого слова посилювались. Ще 18 травня 1876 р. був виданий царський, так званий Емський указ, за яким заборонялося не тільки друкувати книжки українською мовою і ставити на сцені п'єси українських письменників, але й писати українські тексти під нотами. Ситуація погіршилась, коли організований Степаном Халтуріним вибух бомби в Зимовому палаці у лютому 1880 р. розлогою хвилею прокотився по країні. Наляканий революційними виступами імператор Олександр II створив верховну розпорядчу комісію на чолі з генералом графом Лоріс-Меліковим, якому надавались права застосовувати суворі заходи для приборкання визвольного руху. Прокотилася хвиля обшуків, арештів, посилювалась жандармська пильність у боротьбі з поширенням нелегальної літератури. Ця хвиля докотилася до Одеси, Харкова, Києва. Група «Народної волі» сигналізувала про небезпеку, вимагаючи дбайливіше переховувати літературу. М. Садовський згадує: «Однієї ночі Іван Карпович потай викопав яму на підвір'ї своєї садиби. Свідком його роботи були тихі зорі та вірна дружина, яка

допомагала вкладати у скриню «Колокол» і «Полярную звезду» Герцена, «Громаду» Драгоманова, відозви «Народної Волі», переклад «Маніфесту Комуністичної партії» Маркса та Енгельса та іншу заборонену літературу. Скриню поставили у викопану яму, завалили землею, а зверху накидали брухту» [7, с. 80].

Разом з тим, царський уряд, щоб відвернути увагу громадськості від репресій, вирішив провести деякі ліберальні реформи, зокрема переглянути закони про друкування літератури. Цю політику в демократичних колах називали «політикою вовчої пащі й лисячого хвоста». І все ж варто було використати і таку мізерну можливість. За підписом Івана Тобілевича, Марка Кропивницького, Надії Тобілевич, Опанаса Михалевича, Олександра Тарковського було надіслано листа від 30 листопада 1880 р. на ім'я відомого російського літературознавця О. Пипіна: «...Зараз відбувається перегляд діючих законів друку. Це найзручніший момент порушити питання про право української мови. Оскільки ви один з найкомпетентніших людей у цьому питанні, то всяка заява ваша в газетах і журналах матиме незрівнянно більший успіх, ніж заяви осіб, невідомих у літературі.

Враховуючи все це, ми просимо вас, шановний добродію, порушити в літературі питання про право на існування української мови відповідно до духу часу. А також чи не знайдете доречним поговорити в цій справі з літераторами, яких запрошено в комісію для перегляду законів про друк, і просити їх взяти на себе турботи порушити це питання також в самій комісії» [7, с. 81].

Євгеній Чикаленко згадує про ці події так: «Коли за часів Лорис-Мелікова настала ніби полегкість, ми звернулися гуртовим листом до Костомарова та до Пипіна з проханням, щоб вони виступили в друкові з протестом проти указу 76 року. В листі до Костомарова ми згадали один вірш І. Галки (Костомарова), в якому він присягнув до смерти боронити українське слово. Костомаров подякував за пам'ять про нього і обіцяв зробити все можливе. Незабаром у «Віснику Європи» з'явилися статті Костомарова і Пипіна в оборону українського слова» [19, с. 4]. Це було першою спробою гуртка у вигляді «ходотайства» про театр після концерту М.В. Лисенка, що відбувся наприкінці 1880 р. Гурток звернувся до міністерства внутрішніх справ з проханням про дозвіл виставляти по театрах (хоч з благодійною метою) українські п'єси тодішнього репертуару... «Ходотайство», на превелике диво, було задоволене, і українські п'єси стали репертуарними й по російських трупах. На одному із зібрань в кінці 1881 р. був зачитаний урядовий циркуляр, в якому значилося: «Драматичні п'єси, сцени і куплети на малоросійській мові, дозволені до вистав драматичною цензурою, раніше, а також ті, що будуть дозволені Головним управлінням у справах друку, можуть виконуватися на сцені, однак з особливого на те кожного разу дозволу генерал-губернатора, а в місцевостях, не підлеглих генерал-губернатором, – з дозволу губернаторів» [7, с. 83]. Цей «дозвіл» у циркулярі супроводжувався багатьма обмеженнями, що давали змогу місцевим властям чинити повну сваволю. І все ж таки відкривалися, хоч і обмежені, можливості для розвитку українського театрального мистецтва. На нашу думку, частково дозвіл можна пов'язати і з листом Костомарова до Пипіна від 1 грудня 1880 р., де він пише, що дістав 3 листи з Кишинева і Єлисаветграда, у яких прохають М.М. Стасюлевича, як члена «Комиссии о пересмотре законов о печати», вплинути своїм голосом і своїм журналом «Вісник Європи», щоб звернено було увагу на «варварское стеснение малорусской литературы и вообще на гонение, претерпеваемое малороссами, которым не позволяют даже в концертах петь своих песен, а на сцене давать малорусские пьесы» [14, с. 2].

Можливо саме під впливом цього листа і завдяки клопотанню Стасюлевича сприятливо розв'язалося це питання. Хоч за словами А.М. Грабенка, ініціатором цього кроку був М.В. Лисенко, але напевно здійснився він не без активної участі О. Михалевича. Михалевич і Русов в галузі літератури визнавали бідність українського письменства і гадали доповнити його перекладами з російських народницьких письменників. На думку Русова, мета тої літератури, щоб народ звернув увагу на свій тяжкий стан [1, с. 114]. Невеличкі оповідання народницької літератури гурток бажав видавати по змозі з дозволу цензури. Гурток почав ретельно працювати над поширенням української літератури взагалі, і до цензури було відіслано багато перекладів з російського і оригінальних праць, що так і «застрягли» в цензурі. Опанас Михалевич витрачав власні кошти на пересилку рукописів і навіть на купівлю потрібних книжок.

1881 р. був переломний в житті не тільки українських громад, а й у всьому українському рухові. Київський та одеський центри знищила влада ще 1879 р. засланнями, арештами, еміграція зменшила останні осередки. Револуційна течія з 1881 р. ніби припинилася, а дехто з активістів ідеологічно перейшов до «Народної Волі». За кордоном в Женевському гуртку (з Драгомановим на чолі) помічається зміна тактики – доба «Вільного Слова» заступає добу колишньої «Громади». Ту ж рису ми помічаємо і в Єлисаветградському гуртку: Михалевич і Русов з 1881 р. цілком засвоїли культурницький нахил як такий, що відповідає часу. Два напрямки діяльності були можливі для діячів: література і театр. І обидва були використані Єлисаветградським гуртком.

Джерела та література:

1. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. – 1927. – № 1. – С. 149 – 161; Рябінін-Скляревський О. Київська Громада 1870-х років // Україна. – 1927. – Кн. 1,2; Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870 – 1880-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 112 – 123.
2. Беренштейн М. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – 126 с.
3. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. – 223 с.
4. Корнійчук Л. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К., 1971. – 253 с.
5. Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 50 – 60-е годы XIX века. – К., 1981. – 160 с.
6. Спогади про Івана Карпенка-Карого. Збірник. / упор. Р. Пилипчук. – К.: Мистецтво, 1987. – 182 с.
7. Пільгук І. І. Карпенко-Карий (Тобілевич). – К.: Молодь, 1976. – 296 с.
8. Кибальчич М. Вшанування пам'яті Шевченка у Петербурзі (1861) і в Кракові (1914) // Збірник праць 7-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1959.
9. Карпенко-Карий І. (І. Тобілевич) у фотографіях / авт. тексту та упор. фотогр. Л. Стеценко. – К.: Дніпро, 1980. – 14 с.; І.К. Карпенко-Карий: видатний драматург, актор, громадський діяч // Тези наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження І.К. Карпенка-Карого. / упор. А. Лісовий, М. Смоленчук, А. Киричак та інші. – Кіровоград: КДП, «Знання», 1985. – 209 с.; І. Карпенко-Карий: 150-річчя від дня народження: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. / упор. Н. Чабанська, О. Бабенко, Л. Барабаш та інші. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 1995. – 103 с.
10. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – С. 11 – 28.
11. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850 – 1860-х років // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – С. 29 – 45.
12. Палієнко М. Київська Стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – С. 49 – 80.

13. Катренко А. Одеська громада 70 – 90-х років XIX ст. // Київська Старовина. – 1998. – № 2. – С. 84 – 94.
14. Бракер Н. Опанас Іванович Михалевич // Єлисавет. – 1992. – 8 липня. – № 5; Бракер Н. Володимир Амвросійович Менчиц // Єлисавет. – 1992. – 30 вересня. – № 10.
15. Чуднов О. Очерк революционного движения 80-х годов в городе Елисаветграде // Єлисавет. – 1992. – 16 вересня. – № 9.
16. Красные вехи. Сборник воспоминаний и материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине / под редакцией Магри. – Первый выпуск. – Зиновьевск, 1925. – 206 с. // Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі – КОКМ). – Порядковий номер КОМ – 40450, Архівно-історична група (далі – АІ) 17784.
17. Лист одеського генерал-губернатора про рішення “Особого совещания” у справі І.К.Тобілевича // КОКМ. – Порядковий номер КОМ – 4232, Фото основне 708/1,2.
18. Русова С. Мемуари. Щоденник / ред. М. Іщенко.– К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2004. – 543 с.
19. Сторінки із спогадів Євгена Чикаленка // Єлисавет. – 1992. – 16 вересня. – № 5.

Аннотация

Рассматривается создание и деятельность громады г. Елисаветграда, ее место и роль в общегромадовском движении Украины.

Ключевые слова: громады, культурно-просветительское движение, культурно-просветительская деятельность, национально-культурное возрождение, интеллигенция, кружок.

Annotation

The article considers the question of foundation and activity of community in Elisavetgrad, its place and role in general community movement in Ukraine.

Key words: communities, cultural and educational movement, cultural and educational activity, national and cultural revival, intelligents, section.